

Dzieci i młodzież jako uczestnicy badań społecznych w kontekście badań dotyczących problemu przemocy

KATARZYNA MAKARUK^a, JOANNA WŁODARCZYK^{a, b}, SZYMON WÓJCIK^{a, b}

^aFundacja Dzieci Niczyje, ^bUniwersytet Warszawski

Artykuł analizuje obszar udziału dzieci i młodzieży w badaniach społecznych. Przedstawione zostały w nim aspekty etyczne i metodologiczne takich badań, w szczególności gdy dotyczą one problemu przemocy wobec dzieci. Poruszona została również potrzeba podmiotowego traktowania dzieci–respondentów oraz zaangażowania dzieci w proces badawczy. W artykule znajdują się również praktyczne rady dotyczące realizacji badań problemu przemocy, w których respondentami są dzieci, a także przegląd różnych podejść metodologicznych w tego typu badaniach.

SŁOWA KLUCZOWE:

BADANIA Z UDZIAŁEM DZIECI, PRZEMOC, ASPEKTY ETYCZNE BADAŃ, METODOLOGIA, ZAANGAŻOWANIE DZIECI

Wstęp

Przystępując do planowania badań społecznych dotyczących dzieci, badacz staje zazwyczaj przed dylematem, czy badaną populacją powinny być same dzieci czy też ich rodzice lub opiekunowie. Wiele badań tego typu przeprowadzanych jest wśród dorosłych respondentów. Dzieje się tak z kilku powodów. Po pierwsze, w niektórych przypadkach osoby dorosłe stanowią bardziej wiarygodne źródło wiedzy (np. jeśli badanie dotyczy zdrowia dziecka). Po drugie, przeprowadzenie takich badań jest dużo łatwiejsze, nie wymaga bowiem specjalnego dostosowania metodologii i uzyskania zgody rodziców, co jest konieczne w przypadku badań, w których respondentami są dzieci.

Niemniej jednak istnieją problemy badawcze, w których bardziej pożądanymi respondentami są dzieci. Dotyczy to np. do-

świadczeń albo opinii dzieci, których nawet bliscy dorośli nie potrafią trafnie odtworzyć. O ile do niedawna często podawano w wątpliwość wiarygodność danych pochodzących od respondentów–dzieci, o tyle obecnie umacnia się przekonanie, że dzieci potrafią udzielać wiarygodnych odpowiedzi na pytania, które dotyczą istotnych dla nich spraw, jeśli tylko pytania są dostosowane do ich możliwości i stopnia rozwoju (Scott, 2008). Dlatego też w ostatnich latach wzrasta liczba badań, w których respondentami są dzieci (Cousins, Milner, 2007). Angażowanie respondentów w realizację badań wiąże się także z tendencją do traktowania ich bardziej podmiotowo — nie jako bierny przedmioty badania, ale jako aktywnych partnerów w procesie badawczym (Cousin, Milner, 2007). Prawo do swobodnego wyrażania własnych poglądów w sprawach

ich dotyczących, do których należy włączyć również badania społeczne, zapewnia

dzieciom i młodzieży artykuł 12 Konwencji o prawach dziecka¹.

Etyka w badaniach z dziećmi

Badania, w których respondentami są dzieci muszą być realizowane ze szczególnym uwzględnieniem wrażliwości młodych respondentów, przy jednoczesnym respektowaniu ich autonomii. Jest to problematyczne, szczególnie że dzieci nie są przyzwyczajone do bycia pełnoprawnymi uczestnikami dyskusji.

Dlatego też badania prowadzone wśród dzieci stanowią dla naukowców wyzwanie i wymagają dostosowania zarówno pod względem metodologicznym, jak i zapewnienia wyższych standardów etycznych podczas realizacji. W przypadku badań z dziećmi istnieje bowiem silna nierównowaga stron. Dziecko jest zawsze w relacji do badacza podmiotem słabszym, ze względu na fizyczną słabość, mniejsze doświadczenie, wiedzę i kompetencje. Nierównowagę pogłębiają uwarunkowania kulturowe, któ-

re nakazują dziecku posłuszeństwo wobec starszych i „obowiązek” odpowiadania na pytania (Morrow, Richards, 1996). Oprócz tego, dzieci mogą nie rozumieć sytuacji badania i nie być świadome praw, jakie im przysługują. Mając na uwadze nierówność sił między dorosłymi a dziećmi w całym procesie badawczym, badacze powinni próbować ją minimalizować, starając się zachęcać młodych respondentów do wypowiadania swojego zdania i dzielenia się poglądami. (Punch, 2002; Cousin, Milner, 2007).

Kwestie etyczne w badaniach z udziałem dzieci można podzielić na trzy kategorie (Nairn, Clarke, 2011):

- 1) dotyczące dobra dziecka,
- 2) dotyczące zgody na uczestnictwo w badaniu,
- 3) dotyczące anonimowości i poufności zbierania danych.

Dobro dziecka

Podobnie jak w przypadku badań z dorosłymi, podstawową zasadą etyczną badania powinien być prymat dobra indywidualnego respondenta nad interesem badania (nawet jeśli cele badania same w sobie są etyczne, np. rozwiązywanie problemów społecznych). Szczególnie dotyczy to badań poruszających tzw. kwestie wrażliwe (np. przemoc, seks, alkohol, narkotyki), gdzie, po pierwsze, należy mieć na względzie dostosowanie treści i języka do wieku dzieci, po drugie, liczyć się z tym, że pytania takie mogą wywołać traumatyzujące wspomnie-

nia i powodować duży stres. Należy jednak pamiętać, że także inne — pozornie nieszkodliwe — treści mogą u niektórych dzieci wywołać negatywne emocje. Dzieci mogą czasami reagować w sposób trudny do przewidzenia przez badacza (Nairn, Clarke, 2011). Dlatego ważne jest, aby badacze mieli na względzie dobro dziecka uczestniczącego w badaniu w trakcie całego procesu, a nie tylko podczas układania narzędzia. Niezwykle istotne jest, aby dziecko wiedziało do kogo zwrócić się o pomoc w przypadku, jeśli w wyniku badania poczuje się źle. Pomocna

¹ Konwencja o prawach dziecka została przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r.

może okazać się osoba, która będzie przyglądać się prowadzonej dyskusji. Dobrym rozwiązaniem jest również wręczanie na ko-

niec badania informacji z numerami telefonów zaufania czy adresami punktów, gdzie dostępna jest pomoc psychologiczna.

Zgoda na uczestnictwo w badaniu

Drugim podstawowym wymogiem etycznego przeprowadzania badań jest uzyskanie świadomej zgody uczestnika na udział w badaniach. W przypadku dzieci do osiągnięcia wieku pełnoletniości zgodę taką powinien wydać rodzic lub opiekun prawny, którego należy poinformować o celach i sposobie badania. Zgoda — jeśli jest to możliwe — powinna być wyrażona na piśmie. Jednocześnie, niezależnie od zgody rodzica, zaleca się uzyskanie zgody także od dziecka. Pojawia się pytanie, na ile może być to zgoda świadoma. O ile starsze dzieci i młodzież potrafią dobrze zrozumieć sytuację badania, o tyle młodsze dzieci mogą mieć z tym problem, a badacz powinien starać się poinformować je w sposób opisowy, tak, aby jak najlepiej rozumiały nową sytuację (Nairn, Clarke, 2011). Równie ważne jak uzyskanie zgody dziecka na udział w badaniach, jest odpo-

wiednie poinformowanie dzieci o możliwości odmowy udziału w badaniach. Dla dzieci nie musi być bowiem jasne, że mogą zrezygnować bez żadnych negatywnych konsekwencji (Morrow, Richards, 1996). Uzyskanie świadomej zgody dzieci może rodzić duże problemy praktyczne, szczególnie, jeśli badanie odbywa się w środowisku szkolnym, gdzie są one przyzwyczajone do obowiązku podporządkowywania się poleceniom dorosłym. Inny problem może pojawić się, gdy stosujemy zachęty materialne za udział w badaniu. W takim przypadku atrakcyjność nagrody może dla dziecka być na tyle duża, że czuje się ono pośrednio zmuszone do udziału w badaniu (Nairn, Clarke, 2011). Dlatego dobrą praktyką jest nieinformowanie respondenta o upominku przed badaniem i przekazanie go po zakończeniu udziału dziecka w badaniu.

Anonimowość i poufność zbierania danych

Trzecim podstawowym warunkiem jest zapewnienie respondentowi poufności oraz — jeśli to możliwe — anonimowości. Zapewnienie poufności polega na tym, że tożsamość uczestnika będzie znana wyłącznie badaczom (respondent nie będzie mógł zostać zidentyfikowany przez osoby z zewnątrz), zaś dostęp do zebranych danych będą miały tylko osoby uprawnione (Babbie, 2012). Anonimowość oznacza natomiast, że uczestnik badania nie musi ujawniać swojej tożsamości i pozostaje ona nieznaną nawet dla badacza. O ile w przypadku badań ilościowych zazwyczaj jest możliwe zachowanie anonimowości, o tyle taka sytuacja rzad-

ko ma miejsce podczas badań jakościowych, kiedy badacz ma bezpośredni kontakt z respondentem. W takich przypadkach stosuje się jednak metody anonimizacji poprzez eliminację wszystkich informacji, które mogłyby w sposób niezamierzony prowadzić do identyfikacji respondenta (Wiles, Crow, Heath, Charles, 2008).

Szczególnie drażliwa jest sytuacja wywiadu nagrywanego w formie audio lub wideo (Freeman, Mathison, 2009). Poufność oznacza w tym przypadku, że nagranie nie będzie publicznie odtwarzane bez zgody respondenta. Przeważnie przyjmuje się, że nagrywanie powinno wymagać oddziel-

nej zgody opiekuna i dziecka. O wszystkich tych kwestiach respondenci powinni być odpowiednio poinformowani, co w przypadku dzieci także wymaga upewnienia się, że informacja jest zrozumiała. Innym problemem przy zachowaniu poufności może być kontekst instytucjonalny, w którym prowadzone są badania. Nauczyciele lub wychowawcy w placówkach mogą domagać się wglądu w materiał badawczy. W takich sytuacjach zawsze pierwszeństwo powinna mieć zasada poufności (Freeman, Mathison, 2009).

Kwestie etyczne związane z badaniami społecznymi, w których respondentami są dzieci, zostały uwzględnione w kodeksach etycznych obowiązujących badaczy. W Kodeksie Etyki Socjologa Polskiego Towarzystwa Socjologicznego (PTS, 2012) możemy przeczytać, że badania z udziałem dzieci wymagają szczególnej staranności. Przed badaniami ankietier/moderator powinien uzyskać zgodę rodzica lub opiekuna prawnego, a także starać się uzyskać zgodę dziecka na udział w badaniu. Ponadto pytania powinny być zadawane w zrozumiały dla dziecka sposób. W tym celu zalecane są również konsultacje ze specjalistami.

W przewodniku Esomar World Research *Realizacja wywiadów z udziałem dzieci i młodzieży* (Esomar, 2009) dobro dziecka przedkładane jest ponad jego udział w badaniu. W kodeksie tym podkreślona jest potrzeba zachowania szczególnej ostrożności przy tworzeniu narzędzi badawczych, pamiętając przy tym o stopniu dojrzałości dzieci. Dlatego wymagane jest, aby ankietery/moderatorzy przed realizacją badania odbyli odpowiednie szko-

lenie, które przygotowuje ich do pracy z dzieckiem. Potrzeba szczególnej uwagi badaczy w przypadku przeprowadzania badań z udziałem dzieci pojawia się także w kodeksach np. Brytyjskiego i Amerykańskiego Towarzystwa Socjologicznego.

Fundacja Dzieci Niczyje na podstawie wspomnianych kodeksów etycznych oraz zasad wypracowanych przez Fundację w ciągu wielu lat doświadczeń w badaniach i pracy z dziećmi opracowała zasady realizacji badań z udziałem dzieci i dołączyła je do *Polityki „Chronimy Dzieci” w Fundacji Dzieci Niczyje* (aneks).

We wszystkich kodeksach oraz publikacjach na temat badań, w których respondentami są dzieci, pojawia się konieczność uzyskania zgody na badanie nie tylko od opiekuna prawnego dziecka, ale przede wszystkim od samego dziecka (po uzyskaniu zgody od opiekuna). Dziecko powinno być wcześniej poinformowane, w sposób dla niego zrozumiały, o celu badania, konsekwencji wzięcia udziału w badaniu oraz o prawach, jakie mu przysługują. Są to prawa do (na podstawie Laws, Mann, 2004, s. 34):

- zastanowienia się przed decyzją o udziale w badaniu,
- odmowy udziału w badaniu bez ponoszenia żadnych konsekwencji,
- odmowy odpowiedzi na niektóre pytania,
- wycofania się z badania w każdym momencie,
- gwarancji bezpieczeństwa danych uzyskanych w badaniu (nagrań, notatek),
- kodowania imion respondentów, dzięki czemu nie będą oni rozpoznawalni.

Etyka w badaniach dotyczących problemu przemocy wobec dzieci

Przemoc wobec dzieci to wymagający przedmiot badań. Dzieci często doświadczają przemocy w najbliższym otoczeniu — rodzinie lub instytucji opiekuńczej. Dlatego w przypadku tego typu badań wyjątko-

wo istotne jest zwrócenie uwagi na kwestie etyczne i wprowadzanie różnych mechanizmów zapobiegających powtórnej traumatyzacji respondentów. Szczególnie ważny jest wybór metod badawczych, które minimali-

zują niepokój dziecka, a także zapewnienie dzieciom biorącym udział w badaniu wsparcia w zakresie radzenia sobie z niepokojem, który może się pojawić w wyniku udziału w badaniu (Laws, Mann, 2004).

Badania dotyczące przemocy rodzą też wiele dodatkowych dylematów etycznych. Jeśli np. tematem jest przemoc rodziców wobec dzieci, można domniemywać, że część rodziców, którzy dopuszczają się takich zachowań nie wyrazi zgody na udział swojego dziecka w badaniach, aby nie wyszły one na jaw. Abstrahując od kwestii, czy jest to domniemanie słuszne², powstaje pytanie, do jak dokładnego informowania o zawartości badania jest zobowiązany badacz względem rodzica lub opiekuna — czy wystarczy, aby ujawnił temat badania, czy też np. w przypadku badania ankietowego musi obowiązkowo przedstawić do wglądu kwestionariusz.

Jeszcze trudniejszą kwestią jest dylemat przed którym stoją badacze, jeśli podczas badania (np. w trakcie wywiadu) dowiedzą się, że dziecko padło ofiarą przestępstwa, które dotychczas nie zostało nikomu zgłoszone. Ryzyko, że dziecko po raz pierwszy powie o sytuacji krzywdzenia jest szczególnie wysokie w przypadku badań dotyczących przemocy (Laws, Mann, 2004). Prawo zobowiązuje każdego, kto dowie się o przestępstwie do zgłoszenia tego odpowiednim organom. Nie czyni przy tym wyjątków w stosunku do badaczy, nie istnieje też w polskim prawie pojęcie „tajemnicy badania”. Istnieje tu

więc konflikt wartości: badacz zgłaszając incydent musi naruszyć zasadę anonimowości i poufności; z drugiej strony — do zgłoszenia zobowiązuje go zarówno prawo, jak i nadrzędna zasada dbania o dobro dziecka (por. Hamby, Finkelhor, 2000).

Warto jeszcze zwrócić uwagę na rzadko poruszaną kwestię, jaką jest przygotowanie badacza do kontaktu z traumatycznymi doświadczeniami badanych dzieci. Szczególnie chodzi tu o metody jakościowe, takie jak wywiad pogłębiony, gdzie badacz poznaje respondenta i słucha jego historii. Zawiązuje się relacja i jeśli respondent zwierza się prowadzącemu wywiad ze swoich trudnych, nierzadko traumatycznych doświadczeń, odbija się to w sposób konieczny na psychice badacza. Może wtedy nawet dojść do pojawienia się wtórnego stresu pourazowego u badacza, co objawia się bezsennością, lękami, stanami depresyjnymi (Coles, Mudaly, 2009).

Coles i Mudaly (2009) przedstawiają rekomendacje, które mogą pomóc przygotować się badaczom do trudnych emocjonalnie przedsięwzięć. Są to przede wszystkim: odpowiednie przygotowanie metodologiczne i psychologiczne, jasne określenie swojej roli w sytuacji, stosowanie superwizji i wspólnego omawiania odbytych wywiadów (*debriefing*) oraz zapewnienie odpowiedniego czasu i środków na badania, tak aby nie było potrzeby konfrontacji z dużą ilością materiałów w krótkim czasie.

Metody i techniki badań z dziećmi

Nie istnieje uniwersalna metoda stosowana w przypadku badań z dziećmi. Jej wybór zależy od wielu czynników, a przede wszystkim

od badanej sytuacji, tematu badań oraz od wieku respondentów i ich kompetencji poznawczych. W badaniach dotyczących

² Badania porównawcze pokazały, że w niektórych sytuacjach opiekunowie raportują tyle samo lub nawet więcej przypadków przemocy domowej niż dzieci. Są to jednak najczęściej szczególne sytuacje matek, które same również są ofiarami przemocy domowej (Hamby, Finkelhor, 2000). Badania porównawcze z wykorzystaniem kwestionariusza JVC wśród opiekunów młodszych dzieci (do 11. r.ż.) pokazały nieznaczne różnice w raportowaniu przemocy przez opiekunów tych dzieci a bezpośrednimi deklaracjami dzieci 11-letnich (Radford i in., 2012).

dzieci i młodzieży stosowane są zarówno metody jakościowe — obserwacja uczestnicząca, indywidualne wywiady pogłębione, wywiady grupowe, jak i metody ilościowe — ankiety audytoryjne czy wywiady kwestionariuszowe (CATI, CAPI lub CASI).

Należy pamiętać o tym, że doświadczenia krzywdzenia mogą być dla dzieci tematem bardzo trudnym i drażliwym. W badaniach poruszających te kwestie niezbędne jest zapewnienie dziecku–respondentowi jak największej prywatności i anonimowości. Wynika to nie tylko ze względów etycznych, ale i metodologicznych, gdyż brak poczucia komfortu u respondenta może owocować nieprzyznaniem się do doświadczenia bicia krzywdzonym.

Indywidualny wywiad pogłębiony to jedna z najbardziej popularnych metod badawczych praktykowanych w przypadku badań związanych z dziećmi. Może mieć on charakter tylko częściowo ustrukturyzowany, co pozwala na większą swobodę oraz elastyczność w jego przebiegu. Wywiady indywidualne dają respondentowi możliwość opowiedzenia własnymi słowami o swoich doświadczeniach (Coles, Mudaly, 2010), co sprawia, że badacz ma okazję dokładniej poznać perspektywę respondenta (Silverman, 2010). Co ważne (szczególnie w przypadku wywiadów pogłębionych) — badacz powinien pamiętać, aby nie traktować respondenta protekcyjnie i nie narzucać mu wcześniej przyjętych przez siebie założeń (Nairn, Clarke, 2012).

Wywiad grupowy jest metodą wykorzystywaną w badaniach dzieci w różnym wieku. Jego interakcyjny charakter daje każdemu szansę na przedstawienie swojej opinii. Jednak metoda ta ma na celu nie tyle poznanie opinii każdego z uczestników badania, ale ogólnie punktu widzenia dzieci. Umożliwia ona również komunikację między respondentami oraz wymianę poglądów. Wywiady grupowe pozwalają zniwelować występującą w przypadku wywiadu indywidualnego

nierównowagę w relacji badacz–respondent oraz presję spoczywającą na jednostce. Wywiady grupowe wiążą się jednak z różnego rodzaju ograniczeniami. Istnieje ryzyko, że w grupie uczestników badania znajdzie się respondent, który będzie dominował wypowiedzi innych dzieci. Inną obawą związaną jest z chęcią dostosowania swojego zdania do opinii rówieśników (Freeman, Mathison, 2009). Przy poruszaniu delikatnych tematów warto tworzyć grupy składające się z przedstawicieli jednej płci. W innym wypadku dzieci mogą okazać się zbyt skrępowane, by otwarcie wypowiadać się na poruszane tematy. Dobrym pomysłem jest obecność drugiego badacza, który wcieli się w rolę obserwatora i w razie potrzeby udzieli odpowiedniej pomocy osobom, u których poruszane tematy wywołują nagły niepokój czy przygnębienie (Laws, Mann, 2004).

Podczas wywiadów wykorzystywane mogą być techniki wizualizacyjne, odgrywanie scenek czy elementy zabawy, które zachęcają do przemyśleń i dyskusji — dobrym przykładem jest wykonanie przez młodych respondentów zdjęcia czy rysunku na zadany temat, a następnie interpretacja jego znaczenia (Freeman, Mathison, 2009; O’Kane, 2008; Bielecka–Prus, 2012). Zdjęcia i rysunki mogą pomóc w wyrażeniu tego, czego dzieci nie potrafią wyrazić słowami, dlatego techniki te są szczególnie przydatne w przypadku młodszych dzieci (poniżej 11. r.ż.) oraz tych, które mają ograniczone zdolności werbalne (Cousin, Milner, 2007). Nastolatki mogą natomiast uznać niektóre z tych technik za zbyt dziecinne (Laws, Mann, 2004).

Kolejną metodą stosowaną do badania dzieci jest obserwacja. Niemożliwe jest jednak zastosowanie obserwacji uczestniczącej, która pozwala na najlepszy wgląd w środowisko życia badanych jednostek. Należy pamiętać, że dorosły badacz nie do końca może wcielić się w rolę uczestnika zdarzeń, chociażby z racji swojego wieku (Cousins, Milner, 2007).

Metody ilościowe dają możliwość dotarcia w dość krótkim czasie do większej liczby respondentów niż metody jakościowe. Nie mogą być jednak stosowane w przypadku młodszych dzieci, które nie potrafią jeszcze dobrze czytać lub mogą mieć problemy ze zrozumieniem treści pytań zawartych w kwestionariuszu. Aby osiągnąć najlepszy efekt, należy używać prostych i krótkich sformułowań, które nie będą wymagały od respondenta zbyt wielu operacji myślowych. Zadając pytania na temat doświadczeń dziecka, należy unikać abstrakcyjnych kategorii, a zamiast tego używać pytań o konkretne zdarzenia i zachowania (Hamby, Finkelhor, 2000). Zarówno w przypadku młodszych dzieci, jak i starszych nastolatków, język pytań powinien być zrozumiały i dostosowany do języka, którym posługują się one na co dzień. Jeżeli mimo to pytania nadal nie są zrozumiałe, moderator czy ankieter powinien wytłumaczyć dziecku innymi słowami, czego dokładnie dotyczy ich treść (Scott, 2008).

W badaniach dotyczących przemocy preferuje się techniki, które minimalizują niepokój dziecka, czyli takie, w przypadku których respondent nie ma bezpośredniej styczności z badaczem. Przykładem zastosowania

takiej techniki jest ankieta samodzielnie wypełniana przez respondenta na komputerze: CASI (*Computer-Assisted Self-Interview*, np. stosowana w Wielkiej Brytanii). Wydaje się ona być optymalna, ponieważ dodatkowo, mając odpowiednie możliwości techniczne, ankietę taką można wzbogacić o lektora czytającego pytania i odtwarzanego w słuchawkach (audio-CASI), co ułatwia wypełnianie ankiety dzieciom nieradzącym sobie dobrze z czytaniem.

Inną, niezwykle ważną kwestią w przypadku badań z dziećmi jest środowisko oraz kontekst społeczny, w jakim przeprowadzane jest badanie. Szczególnie nieprzyjazny i zagrażający podmiotowemu traktowaniu dzieci może być kontekst instytucji, która niesie za sobą instytucjonalną władzę i kontrolę, co nie sprzyja komfortowemu i dobrowolnemu wypowiedzianiu się (Cousin, Milner, 2007). Takim kontekstem może być szkoła. Z drugiej strony również niesprzyjającym środowiskiem może okazać się dom rodzinny dziecka. Obecność członków rodziny w pobliżu miejsca wywiadu może przejawiać się niechęcią do opowiadania o pewnych sytuacjach (Mayall, 2008). Dlatego wybór miejsca realizacji badania wymaga od badacza głębokiej analizy wszystkich czynników.

Zaangażowanie dzieci (*child participation*) w proces badawczy

Jedną z głównych trosk badaczy jest niernarzucanie swoich poglądów respondentom. W przypadku badań, w których respondentami są dzieci, szczególnie trudno jest dorosłemu badaczowi zrozumieć punkt widzenia dziecka. Założenie, że dorosły umie postawić się w sytuacji dziecka, gdyż sam był kiedyś dzieckiem, jest bardzo wątpliwe, ponieważ dorośli bardzo szybko zapominają, jak wyglądała rzeczywistość oglądana z dziecięcej perspektywy (Punch, 2002). Rozwiązaniem tego problemu jest zaangażowanie dzieci w proces badawczy.

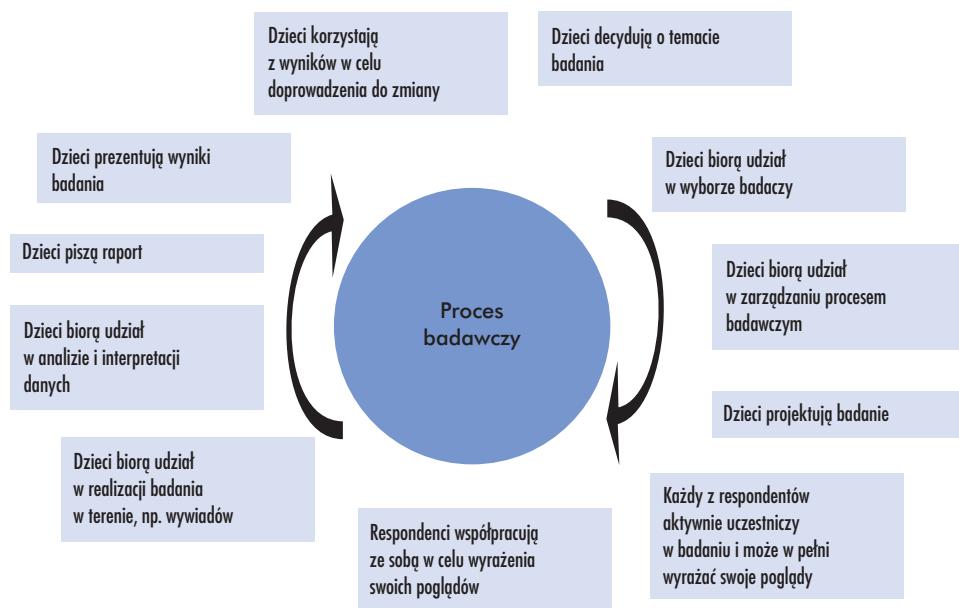
Mimo wielu zalet uczestnictwa dzieci w procesie badawczym, niektórzy badacze podchodzą z rezerwą do tego rodzaju inicjatyw. Dzieje się tak z kilku powodów — m.in. z powodu braku zainteresowania perspektywą młodych ludzi, braku wiary w ich umiejętności i kompetencje, a także braku wiedzy na temat sposobu myślenia młodzieży, obawy o zaistnienie wewnętrznych konfliktów oraz obawy utracenia autorytetu kosztem młodych badaczy (Freeman, Mathison, 2009).

Dzieci i młodzież mogą brać czynny udział na wybranych etapach badania lub w całym

procesie badawczym, począwszy od planowania i konceptualizacji badań poprzez zbieranie danych, przeprowadzanie wywiadów oraz opracowanie raportu, a skończywszy na rozpowszechnianiu wyników badań (rys. 1; Alderson, 2008). Tak więc dzieci mogą być pomocne już na etapie planowania projektu badawczego, przy szczegółowym określaniu tematu badania oraz celu badania, doborze respondentów, a także sposobie ich rekrutacji (szczególnie w przypadku trudno dostępnych respondentów). Mogą one pełnić funkcję doradczą na różnych etapach badania. Ich

zaangażowanie okazuje się także cenne przy wyborze odpowiedniej metody badawczej oraz opracowywaniu narzędzi badawczych — np. pytań do kwestionariusza badawczego, a następnie przy weryfikacji wybranych metod i narzędzi podczas badania pilotażowego — w tym dostosowania języka do potrzeb odbiorcy. Dzieci mogą także wcielić się w rolę ankieterów oraz moderatorów wywiadów. Pomocny okazuje się ich wkład w analizę zebranych danych oraz tworzenie raportu badawczego, a następnie rozpowszechnianie jego wyników (Laws, Mann, 2004).

Rysunek 1. Koło zaangażowania dzieci w badanie — możliwe elementy zaangażowania dzieci na różnych etapach procesu badawczego.

Źródło: Laws, Mann, 2004, s. 43, tłum. własne.

Badania problemu przemocy wobec dzieci

W porównaniu do dorosłych, dzieci i młodzież doświadczają przemocy przeciętnie nawet kilka razy częściej i stanowią pod tym względem szczególną grupę ryzy-

ka (Hamby, Finkelhor, 2001). Powoduje to konieczność stałego diagnozowania i ustawiczny monitoring tego problemu. Dane statystyczne zbierane przez organy ściga-

nia, szkoły czy instytucje opiekuńcze, nigdy nie ujawnią całej skali problemu ze względu na to, że część incydentów nigdy nie zostanie zgłoszona. Badania rodziców, w których pytani są o doświadczenia swoich dzieci, także nie mogą w pełni oszacować skali krzywdzenia, choćby dlatego, że rodzice nie wiedzą o wszystkich przypadkach krzywdzenia, które spotkały ich dzieci, a ponadto sami mogą stosować taką przemoc. Wobec tego istnieje potrzeba przeprowadzania reprezentatywnych badań, w których o swoich doświadczeniach opowiedzą same dzieci (Hamby, Finkelhor, 2000).

Badania dotyczące problemu przemocy, w których respondentami są właśnie dzieci i młodzież były na przestrzeni ostatnich 20 lat z powodzeniem realizowane w różnych krajach (Hamby, Finkelhor, 2000). Dostarczają cennych informacji zarówno dla naukowców, jak i dla instytucji publicznych, organizacji i praktyków zajmujących się problemem. Na podstawie tych doświadczeń wiadomo, że badania takie są wykonalne, niemniej jednak, aby wyniki były rzetelne należy pamiętać o wielu istotnych elementach wynikających zarówno z tego, że respondentami są dzieci, jak i ze specyfiki problemu badawczego.

Cytowani badacze (Hamby, Finkelhor, 2000) stworzyli przegląd istniejących narzędzi badawczych stosowanych do pomiaru skali doświadczania różnych form przemocy wśród dzieci i zidentyfikowali ponad 30 różnych kwestionariuszy używanych w USA i Kanadzie. Większość z nich dotyczyła tylko wybranego obszaru wiktymizacji. Autorzy podzielili je na następujące kategorie: przestępczość i przemoc na ulicy, przemoc domowa względem dziecka, wykorzystywanie seksualne, przemoc rówieśnicza, wiktymizacji pośrednia (bycie świadkiem przemocy). Ponieważ z wielu badań wiadomo, że

doświadczanie różnych form przemocy często jest ze sobą powiązane, celowe wydaje się użycie kwestionariuszy przekrojowych, które są w stanie jednocześnie zmierzyć doświadczanie wielu różnych form krzywdzenia. Przykładem takiego narzędzia jest *Juvenile Victimization Questionnaire (JVQ)* (Hamby, Finkelhor, Turner, Kracke, 2011) opracowany i rozwijany przez amerykańskie Centrum Badań nad Przestępstwami wobec Dzieci (*Crimes Against Children Research Center*) przy uniwersytecie New Hampshire.³

Niekiedy badania przemocy umieszczone są w kontekście badań epidemiologicznych czy profilaktycznych dotyczących zagrożeń dla zdrowia dzieci i młodzieży. Sekcja poświęcona doświadczaniu przemocy znajduje się np. w kwestionariuszu międzynarodowych badań *Health Behaviour In School-Aged Children (HBSC)* realizowanych w 43 krajach na zlecenie Światowej Organizacji Zdrowia (WHO). Badanie to wykonywane jest cyklicznie także w Polsce. W polskiej edycji z 2010 r. uwzględniono jedynie dwa pytania dotyczące przemocy rówieśniczej — dręczenia (*bullyingu*) i uczestnictwa w bójkach.

Perspektywę kryminologiczną przyjęły inne międzynarodowe badania *International Self-Report Delinquency Study (ISRD)*. W 1990 roku w Holandii w Centrum Badań i Dokumentacji WODC został stworzony kwestionariusz ISRD służący do pomiaru przestępczości młodych osób. W pierwszej fali badania uczestniczyły osoby w wieku 14–21 lat z 3 krajów. Po modyfikacjach kwestionariusza została zrealizowana druga fala badania na próbie mieszkańców 33 krajów w wieku 12–15 lat. Kwestionariusz ISRD-2 mierzy poziom przestępczości oraz zachowań dewiacyjnych wśród młodych ludzi w podziale na 15 typów zachowań, które miały miejsce zarówno w całym życiu respondenta, jak i w roku poprzedzającym badanie. Dodat-

³ Więcej na temat tego kwestionariusza: K. Makaruk, J. Włodarczyk, S. Wójcik, *Metodologia Ogólnopolskiej diagnozy problemu przemocy wobec dzieci*, s. 21.

kowo bada cztery formy wiktyimizacji: rozbój, napaści, kradzieży oraz znęcania się przez rówieśników. Zbiera także informacje na temat sytuacji życiowej respondenta: jego rodziny, szkoły oraz miejsca zamieszkania. Skonstruowane w ten sposób narzędzie umożliwia prowadzenia zaawansowanych analiz pod kątem zależności między wiktyimizacją, podejmowaniem zachowań dewiantycznych, a także innymi czynnikami. ISRD-2 to kwestionariusz do samodzielnego wypełnienia, dzięki czemu daje możliwość porównania deklaracji młodzieży z oficjalnymi statykami zbieranymi przez policję oraz inne instytucje. Natomiast standaryzacja pytań zawartych w kwestionariuszu umożliwia międzynarodowe zestawienia (Steketee, Moll, Kapardis, 2008).

W przypadku przemocy rówieśniczej (przemocy w szkole) najstarszym i jednym z najbardziej rozpowszechnionych narzędzi badawczych jest kwestionariusz autorstwa Dana Olweusa (Olweus, 2007). Olweus

w latach 70. XX w. jako pierwszy zaczął badać przemoc rówieśniczą (*bullying*) na szeroką skalę w Skandynawii, jednak jego kwestionariusz znalazł szerokie zastosowanie w badaniach prowadzonych w wielu krajach. Kwestionariusz zawiera pytania na temat bycia ofiarą przemocy, stosowania przemocy oraz reakcji i postawy wobec przemocy. Bada on 10 form przemocy rówieśniczej:

- 1) przezywanie,
- 2) wykluczanie z grupy,
- 3) bicie, kopanie,
- 4) rozpowszechnianie kłamliwych plotek,
- 5) zabranie/zniszczenie pieniędzy lub innej własności,
- 6) zmuszanie do robienia czegoś,
- 7) złośliwe komentarze odnośnie rasy lub wyglądu,
- 8) złośliwe komentarze lub gesty na tle seksualnym,
- 9) krzywdzące wiadomości, zdjęcia za pośrednictwem telefonu lub internetu,
- 10) inne formy dręczenia.⁴

Wnioski

Dzieci są szczególnie wymagającymi respondentami w badaniach społecznych, jednak ich głos jest niezwykle ważny. Istotne jest przy tym, by były one traktowane podmiotowo, jako partnerzy badaczy.

Badania dotyczące problemu przemocy same w sobie są trudne, zaś w momencie, kiedy respondentami są dzieci — wymagają jeszcze dodatkowej wrażliwości i ostroż-

ności. Dlatego też w badaniach z udziałem dzieci należy pamiętać o: przedkładaniu dobra dziecka nad jego udział w badaniu, zapewnieniu najmłodszym maksymalnego komfortu i poczucia bezpieczeństwa, wybrze odpowiedniej metody badawczej, wybrze komfortowego miejsca przeprowadzania badania oraz wsparciu merytorycznym i psychologicznym dla badaczy

⁴ Więcej na ten temat: J. Włodarczyk, *Przemoc rówieśnicza. Wyniki Ogólnopolskiej diagnozy problemu przemocy wobec dzieci*, s. 63.

Aneks. Zasady przeprowadzania badań społecznych z udziałem dzieci w ramach FDN

(fragment *Polityki „Chronimy Dzieci”* w Fundacji Dzieci Niczyje)

Dział I

Prawa respondenta

§ 39

1. Realizując badanie z udziałem dzieci i młodzieży, należy pamiętać, że najważniejsze jest dobro respondentów.

2. Udział w badaniu wymaga dobrowolnej i świadomej zgody respondentów.

3. Ankieter/moderator ma obowiązek wyjaśnienia w słowach zrozumiałych dla respondentów, czego dotyczy badanie, kto je prowadzi oraz w jaki sposób zostaną upowszechnione oraz wykorzystane jego wyniki.

4. Ankieter/moderator ma obowiązek poinformowania respondentów o przysługującym im prawie do odmowy udziału w badaniu oraz prawie do odstąpienia od udziału w badaniu na każdym jego etapie, bez podania przyczyny.

5. Ankieter/moderator w razie pytań, powinien poinformować badanego o jego prawach wynikających z przepisów o ochronie danych osobowych oraz zasadach poufności i anonimowości badań.

Dział II

Zgoda respondenta na badanie

§ 40

1. W przypadku respondentów–dzieci, przed przeprowadzeniem wywiadu indywidualnego należy uzyskać zgodę rodzica/opiekuna prawnego respondenta.

2. W przypadku przeprowadzenia wywiadu grupowego (fokusa) lub ankiety, zgody może udzielić osoba odpowiedzialna za bezpieczeństwo dzieci niebędąca rodzicem lub prawnym opiekunem dziecka (np. nauczyciel, dyrektor szkoły).

3. Odrębną i wyraźną zgodę rodzica/opiekuna prawnego należy uzyskać na wykorzystanie urządzeń rejestrujących dźwięk i obraz.

4. Przed przeprowadzeniem wywiadu lub ankiety należy uzyskać również zgodę dziecka.

5. Zwracając się o zgodę na przeprowadzenie wywiadu, należy przekazać osobie udzielającej zgody lub odpowiedzialnej za dziecko dostateczne informacje, na podstawie których będzie mogła ona podjąć przemyślaną decyzję co do udzielenia zgody lub jej odmowy. Jeżeli charakter badania powoduje, że nie ma możliwości, aby osoba udzielająca zgody lub odpowiedzialna za dziecko zobaczyła lub usłyszała pytania, które mają zostać zadane, należy wyjaśnić tematykę i charakter wywiadu.

6. Możliwe są sytuacje wyjątkowe, w których można odstąpić od uzyskania zgody rodzica/opiekuna prawnego lub osoby odpowiedzialnej za dziecko na przeprowadzenie badania. Mogą to być sytuacje, w których:

- nie występuje ryzyko dla respondenta–dziecka,
- badanie dotyczy szczególnego obszaru życia społecznego i nie mogłoby być przeprowadzone po uzyskaniu zgody rodzica/opiekuna prawnego.

Każda taka sytuacja musi być przeanalizowana i zaakceptowana przez Komisję Etyczną FDN ds. Badań.

Dział III

Warunki i sposób prowadzenia badania

§ 41

1. Planując badanie, badacz musi wziąć pod uwagę stopień dojrzałości respondenta. Przeprowadzający badanie powinien re-

alizować badanie i wykorzystać swoje umiejętności tak, by realizowane czynności i podawane informacje pozostawały dla dziecka zrozumiałe.

2. Jeżeli jest to wskazane, należy zasięgnąć porady specjalisty.

3. Należy pamiętać, że podjęte w ramach badań decyzje mogą mieć wpływ na funkcjonowanie respondentów. Dlatego przy każdym badaniu z dziećmi na tematy mogące je zaniepokoić należy zapewnić im możliwość kontaktu z osobą, z którą mogą porozmawiać, np. przekazując respondentom informacje o telefonie zaufania dla dzieci i młodzieży.

4. Moderatorzy/ankieterzy powinni przejść specjalne przeszkolenie w zakresie przeprowadzania badań z dziećmi, w szczególności w zakresie zagadnień, takich jak: podejmowane środki ostrożności, właściwe metody uzyskiwania zgody, swoiste sposoby nawiązywania dobrego kontaktu z dziećmi itp. Moderatorzy/ankieterzy powinni też zapoznać się z wymogami zawartymi w niniejszych Zasadach.

5. W przypadku sondaży telefonicznych i internetowych należy dążyć do zachowania niniejszych Zasad, szczególnie w obszarze zgody oraz praw respondenta, ustalenia wieku respondenta przy pierwszym kontakcie oraz uzyskania niezbędnej zgody na wywiad od właściwej osoby odpowiedzialnej, co jednak często bywa trudne. Mimo tych trudności badacz powinien dążyć do postępowania zgodnie z przedstawionymi Zasadami.

Dział IV

Zasady poufności i anonimowości

§ 42

1. Respondent ma prawo do zachowania poufności i anonimowości podczas badania.

2. Dostęp do danych badawczych powinien być warunkowany obowiązkami zwią-

zanymi z zapewnieniem anonimowości i poufności.

3. Należy podjąć stosowne kroki gwarantujące bezpieczne przechowywanie danych badawczych. O ile jest to możliwe, należy zastosować techniki ochrony anonimowości, takie jak: usuwanie identyfikatorów, użycie pseudonimów oraz inne środki techniczne zacierające związek między danymi a identyfikowalnymi na ich podstawie osobami. Badacze powinni dopilnować, by dane nie zostały opublikowane lub ujawnione w formie umożliwiającej faktyczną lub potencjalną identyfikację respondentów bez uzyskania ich uprzedniej pisemnej zgody.

4. Surowe dane badawcze należy zakodować zaraz po ich zarejestrowaniu. Wszystkie surowe dane badawcze, których nie można zakodować (np. nagrania) należy trwale usunąć po napisaniu raportu z badania i przechowywać jedynie zakodowane dane (np. zakodowane transkrypcje).

5. Wszystkie dane, które zawierają elementy mogące służyć identyfikacji respondentów (np. ich imiona) powinny być przechowywane jedynie do momentu napisania raportu i w miejscu niedostępnym dla kogokolwiek poza osobami zajmującymi się badaniem.

6. Jeżeli w trakcie badania badacz uzyska informację, iż dziecko jest ofiarą przestępstwa, które nie zostało ujawnione — podejmuje interwencję.

Dział V

Komisja Etyczna FDN ds. Badań

§ 43

1. W razie wątpliwości badacz powinien skonsultować się z Komisją Etyczną FDN ds. Badań.

2. W skład Komisji wchodzi: dyrektor Fundacji, koordynator Działu Badawczego, prawnik oraz psycholog.

Bibliografia

- American Sociological Association (1999). *Code of Ethics and Policies and Procedures of the ASA Committee on Professional Ethics*. Pobrano z: www.asanet.org/about/ethics.cfm.
- Alderson, P. (2008). Children as Researchers. Participation Rights and Research. W: Christensen P., James A. (red.), *Research with children. Perspectives and Practices* (s. 276–290). London and New York: Routledge.
- Babbie, E. (2012). *The practice of social research*. CengageBrain.com
- Bielecka-Prus, J. (2012). Wokół „Badań wizualnych w działaniu”. *Kultura Enter*, 45/46. Pobrano z: kulturaenter.pl/wokol-badan-wizualnych-w-dzialaniu-2/2012/07/.
- Coles, J., Mudaly, N. (2010). Staying safe: strategies for qualitative child abuse researchers. *Child Abuse Review*, 19(1), 56–69.
- Cousins, W., Milner, S. (2007). Small Voices: Children’s Rights and Representation in Social Work Research. *Social Work Education*, 26(5), 447–457.
- Esomar (2009). *Przewodnik Esomar World Research — Realizacja wywiadów z udziałem dzieci i młodzieży*. Pobrano z: www.ofbor.pl/images/stories/ESOMAR/OFBOR_ESOMAR_Interviewing-Children-and-Young-People_PL.pdf.
- Finkelhor, D., Hamby, S.L., Ormrod, R., Turner, H. (2005). The Juvenile Victimization Questionnaire: reliability, validity, and national norms. *Child abuse & neglect*, 29(4), 383–412.
- Freeman, M., Mathison, S. (2009). *Researching Children’s Experiences*. New York: Guilford Press.
- Hamby, S.L., Finkelhor, D. (2000). The victimization of children: Recommendations for assessment and instrument development. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 39(7), 829–840.
- Hamby, S.L., Finkelhor, D. (2001). *Choosing and using child victimization questionnaires*. US Department of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
- Hamby, S., Finkelhor, D., Turner, H., Kracke, K. (2011). *The Juvenile Victimization Questionnaire toolkit*. Pobrano z: http://www.unh.edu/ccrc/jvq/index_new.html.
- Laws, S., Mann, G. (2004). *So You Want to Involve Children in Research? A toolkit supporting children’s meaningful and ethical participation in research relating to violence against children*. Sztokholm: Save the Children.
- Mayall, B. (2008). *Conversation with Children: Working with Generational Issues*. W: Christensen P., James A. (red.), *Research with children. Perspectives and Practices* (s. 109–124). London and New York: Routledge.
- Morrow, V., & Richards, M. (1996). The ethics of social research with children: An overview. *Children society*, 10(2), 90–105.
- Nairn, A., Clarke, B. (2011). Researching children: are we getting it right? *International Journal of Market Research*, 54(2), 177–198. DOI: 10.2501/IJMR-54-2-177-198.
- O’Kane, C. (2008). *The Development of Participatory Techniques: Facilitating Children’s View about Decisions Which Affect Them*. W: Christensen P., James A. (red.), *Research with children. Perspectives and Practices* (s. 125–155). London and New York: Routledge.
- Olweus, D. (2007). *The Olweus bullying questionnaire*. Center City, MN: Hazendel.
- Polskie Towarzystwo Socjologiczne (2012). *Kodeks Etyki Socjologa*. Pobrano z: www.pts.org.pl/public/upload/kodeks.pdf.
- Punch, S. (2002). Research with children. The same or different from research with adults? *Childhood*, 9(3), 321–341.

- Radford, L., Corral, S., Bradley, C., Fisher, H., Bassett, C., Howat, N., Collishaw, S. (2012). *Child abuse and neglect in the UK today*. London: National Society for the Prevention of Cruelty to Children.
- Scott, J. (2008). *Children as Respondents: the Challenge for Quantitative Methods*. W: Christensen P., James A. (red.), *Research with children. Perspectives and Practices* (s. 87–108). London and New York: Routledge.
- Steketee, M., Moll, M., Kapardis, A. (red.). (2008). *Juvenile delinquency in six new EU member states. Crime, risky behaviour and victimization in the capital cities of Cyprus, Czech Republic, Estonia, Lithuania, Poland and Slovenia*. Utrecht: Verwey–Jonker Instituut.
- Silverman, D. (2010). *Prowadzenie badań jakościowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wiles, R., Crow, G., Heath, S., Charles, V. (2008). The management of confidentiality and anonymity in social research. *International Journal of Social Research Methodology*, 11(5), 417–428.

badania Children and young people as participants in social research in the context of research on the problem of abuse

The article analyses the area of participation of children and young people in social studies. Ethical and methodological aspects of such research are presented, particularly when they relate to the problem of violence against children. The need for subjective treatment of child respondents is also discussed as well as the participation of children in the research process. The article also includes practical advice on implementing research on the problem of violence in which the respondents are children and a review of the different methodological approaches in such studies.

KEYWORDS:

RESEARCH INVOLVING CHILDREN, VIOLENCE, ETHICAL ASPECTS OF RESEARCH, METHODOLOGY, CHILD PARTICIPATION

CYTOWANIE:

Makaruk, K., Włodarczyk, J., Wójcik, S. (2013). Dzieci i młodzież jako uczestnicy badań społecznych w kontekście badań dotyczących problemu przemocy. *Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 12(3), 7–20.

Artykuł jest dostępny na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska.